

Литвин О. Г.

<https://orcid.org/0000-0002-8549-51-23>

Національний університет «Львівська політехніка»

Яворська О.-С. С.

<https://orcid.org/0009-0003-9977-4777>

Національний університет «Львівська політехніка»

ТЕРМІНИ-ДУБЛЕТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано явище синонімії в сучасній українській технічній термінології. У термінології, де відсоток підсвідомого мінімальний, теоретично синонімія неможлива, але на практиці синоніми існують. До термінів-дублетів зараховуємо термінологічні пари, компоненти яких мають спільну дефініцію. Вони в цьому плані наближаються до прийнятого в лінгвістиці поняття абсолютних синонімів. На рівні дублетів у природно сформованих термінологічних системах функціонують власний і запозичений терміни для найменування одного і того ж поняття. Якщо існування дублетних пар у термінології однієї галузі є виявом співіснування в ній двох термінологічних підсистем, які можуть перехрещуватися або існувати окремо, – то це позитивний наслідок дублетності, який вказує на високий рівень системності всередині кожної з терміносистем. За таких умов відбувається функціональна спеціалізація цих підсистем: потреби суспільства на освітньому рівні, у побуті, частково на виробництві забезпечує національна термінологія, умотивованість одиниць якої допомагає зрозуміти суть поняття, а позбавлені конотацій чужомовні терміни є ідеальним засобом формування наукового тексту.

Явище синонімії у термінології – небажаний процес, але відсутність синонімів можна розглядати лише як тенденцію. На початковому етапі розвитку термінології синоніми допомагають підібрати найвдаліший термін, а терміни-синоніми українського походження сприяють уникненню полісемії.

Значна кількість термінів-дублетів є наслідком політичного втручання в природний розвиток наукової термінології, що призвело до переобтяження, розхитування термінологічних систем. Щоб зменшити кількість термінів-дублетів, слід позбавлятися насамперед від термінів-кальок з російської мови, не вживати термінів іншомовного походження за наявності рівнозначних українських.

Ключові слова: синонімія, термін, терміни-дублети, технічна термінологія, лексикографія.

Постановка проблеми. Як свідчать наукові розвідки, у термінологічних системах наявні причини і передумови для виникнення варіантних форм найменування одного поняття. Як правило, синоніми в термінологічних словниках подають як додатковий лексикографічний параметр, який засвідчує, що синонімія в термінології відрізняється від цього явища в загальнолітературній мові, адже терміни-синоніми позначають ті самі поняття, не відрізняються відтінками значень. Мовознавці, які заперечують існування синонімів у термінології, називають ці терміни дублетами [4]. Термінологи доводять, що терміни, тотожні за значенням, відрізняються іншими ознаками:

структурою, етимологією, ступенем сучасності, особливостями функціонування тощо [1, с. 36]. Наявність синонімів у лексикографічних працях «золотого десятиліття» становлення української науково-технічної терміносистеми, сучасних термінологічних словниках і навіть у державних стандартах наштовхує на логічний висновок про неминучість синонімії в технічній термінології. Нині, на наш погляд, треба говорити про бажаність, необхідність одного стандартизованого терміна для одного наукового поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище синонімії в українській термінології досліджували вітчизняні мовознавці А. Коваль, І. Кочан

[4], О. Мартиняк та інші. Синонімію у різних галузевих терміносистемах описано в дисертаційних дослідженнях: біологічної (Л. Симоненко), риторичної (З. Куньч), спортивної (М. Паночко), фізичної (В. Пілецький, І. Процик), хімічної, богословської (Г. Наконечна), машинобудівної (О. Литвин), образотворчої (Б. Михайлишин), музичної (С. Булик-Верхола), компютерної (І. Ментинська), електроенергетичної (Л. Харчук) та інші. Аналіз синонімії та варіантності здійснено в термінознавчих працях О. Бурковської, М. Вакуленка [2], Т. Михайлової, М. Навальної [8], О. Радченко та інших.

Для досягнення поставленої мети використано такі методи дослідження: описовий метод, який дає змогу узагальнити і класифікувати мовні факти; порівняльний метод, щоб проаналізувати терміноодиночку як на синхронному рівні, так і в діячності; метод аналізу словникової дефініції, щоб показати семантику термінів.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати терміни-дублети, зафіксовані в термінологічних словниках; визначити причини виникнення цих термінів-синонімів у різний період розвитку технічної термінології.

Виклад основного матеріалу. У термінології, де відсоток підсвідомого мінімальний, синонімія теоретично неможлива та не бажана, але на практиці синоніми існують. Ними є термінологічні одиниці, валентність яких повністю або частково зберігається. Термінологічна синонімія відрізняється від загальномовної такими ознаками: закріплює за певним знаком стійке поняття терміна і не дозволяє цій номінації розвивати свої синонімні ряди. Вони в цьому плані наближаються до прийнятого в лінгвістиці поняття абсолютних синонімів. Таким чином, синоніми – це терміни, що належать до одного денотата, але мають деякі відмінності в поняттєвому плані, відрізняються семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування: *коробка швидкостей – коробка швидкості – коробка передач – коробка подачі, компонент – складова* тощо.

І. Кочан розрізняє поняття варіантності та синонімії в термінології. За її визначенням, варіанти терміноодиночки – це «паралельні форми існування мовної одиниці, що мають певні відмінності на рівні наголосу, фонем, морфем тощо», тоді як синоніми – «терміни зі спільним денотатом, але різною формою вираження, що мають тотожні або майже тотожні значення» [4, с. 15]. Ми цілком погоджуємось із думкою мовознавця

і пропонуємо розмежовувати синонімію і варіантність у технічній термінології, вважаємо синонімами різнокореневі утворення, а варіанти – це тотожні за значенням терміни, які різняться морфемами тощо.

Оскільки термін має дефініцію і саме через неї співвідноситься з поняттям, він у своїй словесній формі містить певну, наперед задану кількість суттєвих ознак цього поняття. Поки визначення поняття не зміниться, то будь-який нова термінологічна одиниця буде дублетом до попередньої.

До термінів-дублетів зараховуємо термінологічні пари, компоненти яких мають спільну дефініцію.

Явище дублетності в українській технічній термінології реалізується у таких випадках:

а) введення інтернаціонального терміна замість власномовного чи паралельне їх використання. Паралельне вживання власного і запозиченого термінів розглядаємо як вияв взаємодії міжнаціонально-загального і національно-специфічного: *перемінний – циклічний, ущільнення – герметизація;*

б) паралельне існування українського та терміна-кальки з російської мови, причому в розмовному мовленні частіше вживається останній: *лійка – воронка, корок – пробка, терпуг – напилек;*

в) співіснування російських (на українськомовній основі) та інтернаціональних термінів: *копір – шаблон, штир – плунжер;*

г) співіснування двох термінів-інтернаціоналізмів у межах системи: *поліметилметакрилат – плексиглас* [7, с. 103-104].

До дублетів належать аббревіатури та їхні повні форми, оскільки вони тотожні за значенням і взаємозамінні: *швидкорізальна сталь – Р18, високоміцний чавун – чавун з кулькоподібним графітом – ВЧ 50-2.* Така синонімія пояснюється прагненням конденсованості, короткості терміна як особливого виду мовного знака.

Еквівалентами багатьох інтернаціональних слів-термінів виступають терміни-словосполучення, наприклад: *середня швидкість на траєкторії, середня швидкість, швидкість* – розширений термін містить ознаки поняття в більш розгорнутій формі, але не виражає іншого поняття.

Для української технічної термінології власне перетворення словосполучення в складне слово внаслідок скорочення деривативних елементів: *електричний генератор – електрогенератор, циліндр з пневматичним приводом – пневмоциліндр, металізаційний апарат – металізатор* [7]. Однак трапляються терміни, у яких пропущення компонента в короткому терміні може призвести

до іншого тлумачення, тобто до багатозначності: *хромонікельмолібденова сталь, хромонікелева сталь, хромиста сталь*. У цих термінологічних словосполученнях скорочуваний терміноелемент відображає суттєву ознаку і тому є необхідним.

Погоджуємось із думкою мовознавців, що в конкурентній взаємодії таких терміноодиниць часто закладений певний імпульс для розвитку термінологічних систем [8, с. 23]. Якщо існування дублетних пар у термінології однієї галузі є виявом співіснування в ній двох термінологічних підсистем, які можуть перехрещуватися або існувати окремо, – то це, безперечно, теж позитивний наслідок дублетності, який вказує на високий рівень системності всередині кожної з терміносистем. За таких умов, як свідчить розвиток технічної термінології, відбувається функціональна спеціалізація цих підсистем: потреби суспільства на освітньому рівні, у побуті, частково на виробництві забезпечує національна термінологія, умотивованість одиниць якої допомагає зрозуміти суть поняття, а позбавлені конотацій чужомовні терміни є ідеальним засобом формування наукового тексту: *штур – плунжер, гасник коливань – демпфер*. Саме за таким принципом формувалася технічна термінологія 20-30-х рр. ХХ ст.

Синонімія в термінології розглядається як негативне явище, але на початкових етапах розвитку терміносистем синоніми допомагають вибрати із синонімного ряду найбільш вдалий термін, тому укладачі перших українських термінологічних словників подавали терміни-синоніми. У передмові до «Практичного словника виробничої термінології» [12] І. Шелудько зазначає: «Коло деяких чужих слів подано розв’язання як українські, так і чужомовні, даючи на добір читачеві взяти чи свій, чи чужоземний термін; українські назви, звичайно, поставлено на чільне місце, крім тих випадків, коли вони не цілком точно відповідають змістові поняття; тоді їх ставимо на другому місці, як можливі варіанти... Коли на розв’язання українською мовою російського терміна подано двоє слів, то це визначає синонімічність, рівноправність їх обох» [12, с. 1-2]. Наприклад: *заклинок – záплишка [зáклинок(-нка) (ШС)]* [12, с. 28]; *зензубель, закройник – фальцівка [зенцубель(-бля) (ШС)]* [12, с. 31]; *кинетический – кінетичний, руховий; к. энергия – руховá енергія* [12, с. 37]; *нивеллир – нівелір(-ра), спадомір(-ра)* [12, с. 58]; *номеровщик (маркировщик) – значій(-чія), марківнік(-ка)* [12, с. 59].

Укладачі словників «золотого десятиліття» вітчизняної термінології дуже виважено підходили

до вибору українського терміна в лексикографічних працях, щоб допомогти користувачам перейти із російської мови, яка запанувала в техніці, на українську. Якщо «не було дійдено одної думки на те, якого рівнобіжного терміна дати до російського «двигатель» – чи «рушій», чи «двигун», ... як виняток, вирішено тоді подати в словнику обидва...», поставивши на першому місці «рушій» [11, с. 12]. Тлумачення іншомовного терміна, пояснення семантики незрозумілого слова здійснювали насамперед лексеми українського походження, бо «літеральний переклад ... «барбаризмів» дає певне уявлення про функції означуваних речей: ірригація – обводнювання, контакт – дотик, анемоскоп – вітровказ, рефлектор – відбивач» [11, с. 12].

Цей природний процес розвитку української наукової термінології був перерваний, і вже з 1935 до 90-х рр. ХХ ст. переважно вдавалися до кальок із російської мови. Терміни-дублети, які виникли внаслідок паралельного вживання російського та українського відповідника, мають негативний вплив, оскільки запозичення не називають нових понять, а замінюють власне український термін. Російські терміни в складі технічної термінології не сприяють також процесові наукової інтеграції, бо це не інтернаціоналізми – синхронночинні терміни, що мають однакове значення і певну фонетичну відповідність не менш, ніж у трьох неблизькоспоріднених мовах, і тому використання таких термінів свідчить про засмічення української наукової мови, знижує її культуру [7, с. 104].

Використання двох рівнозначних термінів, один з яких є калькою, призводить до перевантаження системи. Такі терміни-дублети утворились унаслідок політики «зближення мов». Політику асиміляції української мови простежуємо в термінологічних словниках різних періодів укладання. У радянських словниках, як зауважив М. Вакуленко, намагались уникати синонімів у термінології, щоб «спростити» переклад і «полегшити» автоматичну обробку текстів, незважаючи на очевидне збіднення наукової мови внаслідок такої процедури... Отже, в більшості українських словників радянської доби вживаються насамперед так звані «інтернаціоналізми» (у тому числі російські кальки, як-от: *накачка, датчик* тощо) [2, с. 71].

Однією з причин виникнення синонімії є різні фахові школи. В Україні є кілька термінологічних центрів, основні з яких у Харкові, Києві та Львові, 1992 р. Держстандартом України і Міністерством освіти України при Національному університеті «Львівська політехніка» був заснований Технічний комітет стандартизації науково-техніч-

ної термінології (керівник Б. Рицар) [5, с. 60–61]. Порівнюючи термінологічні словники цих термінологічних шкіл фіксуємо синоніми, наприклад: **маслобóйный з.** олійний завод (олійниця, олійня) [10, с. 185]; **подші́пник техн.** підшіпник, -ка, вальниця; **насóс техн.** помпа, насос, -са; **бензі́новый н.** бензінова помпа [10, с. 368]. У цьому академічному словнику, як бачимо з прикладів, подані синоніми, серед яких є терміноодиниці, вилучені у 30-х рр. ХХ ст., і які автори словника подають як можливі до використання.

У словниках, виданих Львівською політехнікою, автори подають «реабілітовані» терміни як нормативні: **пая́льник** лютнік, -ка, лютівнік, -ка; **пая́льщик** лютувальник, -ка, лютар, -ря [9, с. 301]; **насос** помпа, -пи, смок, -ка [9, с. 248]. Із наведених прикладів бачимо, що прагнення повернути несправедливо забуті або силоміць вилучені терміноодиниці, що відповідають нормам української літературної мови, спричиняє збільшення кількості термінів-синонімів, оскільки новостворені та повернені номінації в термінографічних працях часто подані паралельно: *підшіпник – вальниця; насос – помпа* [6, с. 286].

Державні стандарти, завданням яких є унормувати і затвердити для застосування в різних сферах знань і діяльності однозначно зрозумілі, несуперечливі терміни, зокрема в довідковій, методичній, технічній і науковій літературі; удосконалювати подальший розвиток української науково-технічної мови, фіксують терміни-синоніми і рекомендують: «За наявності синонімів до терміна зазвичай стандартизують один з них. В окремих випадках стандартизують два чи кілька синонімів. Підставою для цього є їх поширеність та відповідність вимогам до термінів» [3, с. 18]. У 5.1.5 ДСТУ 1.5 зазначено: «У стандарті заборонено вживати іншомовні слова і терміни за наявності рівнозначних слів і термінів в українській мові. Треба вживати слова *відсоток*, а не *процент*, *чинник*, а не *фактор*... тощо. Використовують звичайно слова іншомовного походження,

якщо немає тотожних українських відповідників (*атом, дискета, сальдо*). Іноді запозичені терміни в термінологічних стандартах можна подавати як синоніми [3, с. 18].

Висновки. Отже, аналізуючи українську технічну термінологію на сучасному етапі, зауважуємо, що в лексикографічних працях, науковій літературі, державних стандартах, є терміни-синоніми, які утворились під впливом екстралінгвальних й інтралінгвальних чинників: старі терміни стають неточними, з'являються нові; відсутність єдиного стандарту (різні термінологічні школи називають ті самі поняття по-різному); паралельне вживання запозиченого та власне українського термінів; надання переваги коротким формам, зручнішим для спілкування.

Значна кількість термінів-дублетів є наслідком «штучного, політичного» втручання в природний розвиток наукової термінології, що призвело до переобтяження, розхитування термінологічних систем лексичними елементами, скалькованими з російської мови. Терміни-інтерфедеми поступово вилучаємо зі словників і тим самим із терміносистем завдяки гнучкості і продуктивності українських словотвірних моделей і словотворчих засобів, які передають тонкі смислові відтінки понять, чим зменшуємо кількість термінів-синонімів.

Хоч у термінознавстві переважає думка, що явище синонімії у термінології – небажаний процес, але відсутність синонімів можна розглядати лише як тенденцію. У термінології синоніми, насамперед лексеми українського походження, використовують як засіб контекстуального уточнення, щоб уникати полісемії.

Отже, розвиток науково-технічної термінології, зокрема, відбір найпридатнішого терміна, повинен здійснюватись ресурсами української літературної мови. Щоб зменшити кількість синонімів, слід позбавлятися насамперед від скалькованих термінів, не вживати термінів іншомовного походження за наявності рівнозначних українських терміноодиниць.

Список літератури:

1. Булик-Верхола С. Явище синонімії в українській музичній термінології. *Wroclawska Ukrainistyka: lingua, litterae, sermo II: monografia zbiorowa* / Red. P. Jóźwikiewicz, J. Rysicz-Szafraniec, A. Ursulenko. Siedlce: IKR[i]BL, 2024. S. 33–47.
2. Вакуленко М. О. *Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз* : [монографія] / Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. 361 с.
3. ДСТУ 3966-2009. *Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять*. Чинний від 2009-30-10. Київ, 2010. 34 с.
4. Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми укр. термінології». 2008. № 620. С. 14–19.

5. Кочан І. Українське термінознавство в іменах. Львів : Літопис, 2012. 292 с.
6. Литвин О. «Репресовані» терміни в перекладних словниках українських термінологічних шкіл. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. Дніпро: ТОВ «Роял Принт», 2021. №1 (21). С. 279–288.
7. Литвин О. Г. Становлення української машинобудівної термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Львів, 2000. 404 с.
8. Навальна М. Науково-технічна термінологія : навч.-метод. посібник (для студ. зі спец. «Документознавство»). Переяслав-Хмельницький : КСВ. 2013. 84 с.
9. *Російсько-український словник з інженерних технологій* : понад 40000 термінів / М. Ганіткевич, Б. Кінаш. 2-ге вид. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2013. 1024 с.
10. *Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про землю та космос*. Київ : Наук. думка. 1998. 892 с.
11. *Словник технічної термінології (загальний)* / І. Шелудько, Т. Садовський. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2019. XX, 612 с. Репринт із видання 1928 р.
12. Шелудько І. М. *Практичний словник виробничої термінології*. Серія практичних словників. Вип. 3. Харків : Рад. Школа, 1931.

Lytvyn O. G., Yavorska O.-S. S. DOUBLE TERMS IN UKRAINIAN TECHNICAL TERMINOLOGY

The article analyzes the phenomenon of synonymy in modern Ukrainian technical terminology. In terminology where the percentage of the subconscious is minimal, synonymy is theoretically impossible, but in practice synonyms exist. Terminological pairs whose components have a common definition are considered doublet terms. In this respect, they are close to the concept of absolute synonyms adopted in linguistics. At the level of doublets in naturally formed terminological systems, native and borrowed terms function to name the same concept. If the existence of doublet pairs in the terminology of one field is a manifestation of the coexistence of two terminological subsystems in it, which can intersect or exist separately, then this is a positive consequence of doubletness, which indicates a high level of systematicity within each of the terminological systems. Under such conditions, the functional specialization of these subsystems occurs: the needs of society at the educational level, in everyday life, and partly in production are provided by national terminology, the motivation of which units helps to understand the essence of the concept, and foreign-language terms devoid of connotations are an ideal means of forming a scientific text.

The phenomenon of synonymy in terminology is an undesirable process, but the absence of synonyms can only be considered as a tendency. At the initial stage of terminology development, synonyms help to choose the most successful term, and synonymous terms of Ukrainian origin help to avoid polysemy.

A significant number of double terms is a consequence of political interference in the natural development of scientific terminology, which led to overloading and weakening of terminological systems. In order to reduce the number of double terms, one should first get rid of terms that are calques from the Russian language, and not use terms of foreign origin if there are equivalent Ukrainian ones.

Keywords: *synonymy, term, doublet terms, technical terminology, lexicography.*

Дата першого надходження статті до видання: 24.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 14.05.2026